

Honnan hová?

Strukturális változások a rendszerváltás utáni Magyarországon

Ferge Zsuzsa: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek.*
Budapest, Napvilág Kiadó, 2010

Írásomat kezdhettem volna a *Húsz év után* sorozat szerkesztőjének, Földes Györgynek az előszóban szereplő kérdésével: az elveszett illúziókról szól-e az utolsó húsz évünk? A rendszerváltás kritikai olvasata – mondanom sem kell – nyilvánvalóan nem új az *Eszmélet* olvasói számára. Sokan, sokféleképpen megírták már, hogy illúzió volt abban reménykedni, miszerint a kelet-európai „megkésétt” fejlődés problémája megoldható a globális kapitalista rendszerbe való hirtelen és teljes integrációval. Mindehhez Magyarország az „átmenet” dogmatikus, szélsőségesen liberális módját választotta, szemben például Csehországgal vagy Szlovéniával (az utóbbiban ma is igen fontos az állami tulajdon).¹ A neoliberais modell – eufemisztikusan fogalmazva – óriási társadalmi és emberi „költségeit” ehelyütt nem részletezem, hiszen a kötet ismertetése során azokról még lesz szó. Az egypártrendszert kétségtelenül felváltotta a többpártrendszer és a parlamenti demokrácia – de húsz év után továbbra is kérdés marad, hogy ez ma mennyire számít értéknek (esetleg kárpótlásnak az elvesztett életszínvonalért), ha a választópolgárok jelentős része sajnos mobilizálható olyan jelszavakkal, miszerint 1989-ben nem történt meg a „valódi” fordulat, és új forradalomra van szükség. Hasonlóképpen elgondolkodtató a szélsőséges, kirekesztő és antidemokratikus nézeteket valló *Jobbik* előretörése a harmadik legerősebb pártként – ami szintén arról tanúskodik, hogy egy jelentős kisebbség számára még a demokratikus intézmények erőteljes korlátozása is elfogadható lenne, ha „cserébe” sikerülne megállítani a középosztálytól való egyre nagyobb mértékű leszakadásukat, illetve elkerülniük a teljes marginalizálódást.

Ferge Zsuzsa könyve a mai *mainstream* szociológiában nem „divatos” könyv, az adott politikai feltételrendszerben pedig még kevésbé lehet az. Műfaját tekintve: ahogyan írja meghatározza, kísérleti esszé. Kísérlet a rendszerváltás utáni Magyarország társadalmi struktúrájának megragadására, illetve annak – legalábbis vázlatos – végiggondolására, milyen

„nagy” kérdéseket kellene megoldania egy új társadalompolitikának. A könyv – noha sem műfaja, sem terjedelme nem súlyos – nagyon sok szempontból példaértékű, és a recenzens reméli, hogy haszonnal fogja forgatni nemcsak a társadalomkritika iránt nyitott olvasó, hanem a hazai szociológusok új generációja is. Miért tartom példaértékűnek és fontosnak ezt a könyvet? Ferge Zsuzsa azon szerzők egyike, aki a rendszerváltás után is hű maradt – mind intellektuálisan, mind pedig értékválasztásaiban – ahhoz a kritikai irányzathoz, amelynek elkötelezte magát. Ezt mindenkor olyan következetesen képviselte, ami a magyar szellemi életben – ráadásul egy nagyon „politikaérzékeny” területen – már önmagában példaértékűnek számít. A tudományos vizsgálódás tárgyának kijelölése – ha elfogadjuk a weberi megközelítést – maga is értékválasztás. Ferge Zsuzsa ebből a szempontból is következetesen tartja magát ahhoz az egész akadémiai munkásságát és kiemelkedő pályafutását meghatározó alapállásához, amelyet így határoz meg: „Magam a társadalom jellegének, minőségének meghatározásánál mindig a fizikai és társadalmi életesélyek eloszlását tekintettem kiemelten fontos társadalmi jelenségnek, vagyis azt próbáltam megérteni, mi befolyásolja azt, hogy milyen hosszán, milyen egészségi és mentális állapotban élünk, illetve hogy mi befolyásolja azt, hogy milyen életet tudunk magunknak elképzelni, és mennyire vagyunk képesek ezt a választást – a nem választás is választás – befolyásolni, azaz saját sorsunkat alakítani.”²

Itt érdemes megállni egy pillanatra, és felidézni – ha nagyon vázlatosan is – az 1960-as évek magyar szociológiájának helyzetét. Egyfelől „elit” tudomány volt, hiszen azt ígérte, hogy egzakt, empirikus adatokat, konkrét tényeket ad a társadalom tervezéséhez – amire a kommunista vezetők nagyon is fogékonyak voltak. Másfelől viszont mindig körülöngölte a szociológiát a gyanú, hogy fellazítja a marxista-leninista dogmává merevedett legitimációs ideológiát – amivel egyébként a rendszerváltás után is összetévesztik a marxizmust mint módszert.³ A félelem nem volt alaptalan: pontosan ez történt. Az 1960-as évek rétegződésvizsgálatai azt igazolták, hogy az államszocializmusban nem szűnik meg az egyenlőtlenség – Ferge Zsuzsa kitűnő kutatásai megmutatták, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket az iskola továbbra is reprodukálja –, továbbá az is kiderült, hogy tarthatatlan a két osztály, egy réteg modell (munkásság, parasztság és az értelmiség) a társadalom leírására. A Ferge Zsuzsa által kidolgozott munkajelleg-csoportok nemcsak a hazai szociológia nagy teljesítményét jelentik, hanem azt is, hogy a kutató akkor is szembe mert menni az árral, amikor az nemcsak, hogy nem volt „divatos”, de a hazai tudományos egzisztencia elvesztésével is járhatott.

Mindezt azért érdemes felidézni, mert a *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek* egyenes, mondhatni szerves folytatását jelentik Ferge Zsuzsa korábbi kutatásainak. Szociológusként ma egyáltalán nem divatos struktúráról vagy rétegződésről beszélni Magyarországon. Holott

érdemes lenne feltenni azt a kérdést, ami a '60-as években is aktuális lehetett: ha a szociológia mint tudomány lemond kritikai irányultságáról, akkor mi marad belőle?⁴ Ferge itt is továbbmegy, és a rendszerváltás tapasztalatai birtokában teszi fel a kérdés másik felét, ami a '60-as években kimaradt a vizsgálódásból, (pedig az magát az államszocializmus értelmezését is árnyalja, pontosabban segít megmagyarázni, hogy miközben a „kommunizmus” sokak szemében úgy jelenik meg, mint „ösbűn”, minden bajok forrása, addig a történelmi emlékezetben a kommunizmus „közutálata” mellett párhuzamosan jelen van egy erős nosztalgia a Kádár-korszak iránt): „A feltáró munkát tisztességesen elvégeztük, sőt a hatvanas évek vége felé odáig is eljutottunk, hogy felmutassuk, továbbra is van szegénység. *Nem tettük fel azonban a kérdés másik felét, ami akkor mameluk-magatartásnak tűnt volna, azt ugyanis, hogy miért és hogyan csökkenhettek az egyenlőtlenségek – és ezzel a szegénység – olyan radikálisan a háború előtti Magyarországhoz képest.* Erre máig nincs igazán érvényes válaszuk.”⁵ Én ehhez hozzátenném, hogy érdemes volna „ideológiamentesen” megvizsgálni az MSZMP társadalompolitikáját. Miközben az a maximális program kétségtelenül *nem* teljesült, amit a párt hirdetett, meg kellene vizsgálni: mi az, ami teljesült belőle?⁶ Ferge Zsuzsa kitűnő szociológiai érzékkel említi a GYES születését. Példája azért nagyon jó, mert pontosan látja, hogy „a politikai és alkalmasint gazdasági érdekeken túl kinél milyen humánus és szocialista meggyőződés motiválta az ilyen irányú szándékokat”.⁷

A kérdés második fele összefügg a rendszerváltással kapcsolatos tömeges illúzióvesztéssel, amelyről írásom elején esett szó. Az új tulajdonos osztály kialakulásával sok kitűnő magyar szerző foglalkozott, ezért erre nem térek ki, egy megjegyzést leszámítva.⁸ Miközben szokás arról beszélni, hogy a „kommunista elit” átmentette magát, Szalai Erzsébet lényeglátóan a késő Kádár-kori technokráciáról beszél. Őket vélhetően már ekkor sem a párt ideológiája vezette – és itt hadd idézzem a kötetet bemutató Somlai Péter szép hasonlatát: nem a szívük mélyén voltak ők kapitalisták, hanem az érdekeik mélyén voltak azok. Hogy voltak-e alternatívák, az nagyon messzire vezető vita. Itt csak annyit érdemes megállapítani, amit Ferge ekképpen összegez: „[...] strukturáló szempontból a hatalmi viszony domináns helyét a tőkeviszony vette át a piaci társadalomban. [...] A tőketulajdon mellett a munkaerőpiachoz való viszony vált a társadalmat átstrukturáló és egyben az életesélyeket a korábbinál jobban differenciáló tényezővé. A két viszony együtt meghatározza, milyen módon, milyen mértékben, milyen jogcímen jut, vagy nem jut az ember a létfenntartás forrásaihoz.”⁹ Míg a képlet egyik fele, a magántulajdonosi osztály kialakulása adott, Ferge Zsuzsa rámutat arra a tényezőre, amin a hazai társadalompolitikának nemcsak javítania lehetne, hanem *kötelessége* lenne javítani: és ez az Európában kirívóan alacsony foglalkoztatottság. 2008-ban 23,2%-kal kevesebb állás volt Magyarországon, mint tizenkilenc évvel korábban.¹⁰

Ferge Zsuzsának nem véletlenül „vesszőparipája” a magyar társadalomban a foglalkoztatottság. A szerző ugyan kísérleti esszéként határozza meg a könyv műfaját, de nem spórolja meg az igényes elméleti bevezetőt. Ebből kiemelném a habitus fogalmát, mint ami közvetítő szerepet játszhat a struktúrák *változásában*, és nem pusztán újratermelésében. A habitus Bourdieu-nél – mint az közismert – bizonyos tartós beállítottságok vagy inkább hajlandóságok, diszpozíciók rendszere. A megfelelő habitus kialakítása azonban – a szocializációs folyamatok¹¹ eredményeként – az emberek egy meghatározott csoportját képessé teszi arra, hogy reflexíven álljanak hozzá a valósághoz, és alkalmazkodjanak a megváltozott feltételekhez. Ferge Zsuzsa szemléletes példát hoz: az államszocializmusban diktatórikus törvényekkel is kényszerítették az embereket a rendszeres munkavállalásra. Az államszocializmusban szocializálódott segéd munkás – elvesztve ezt az állami háttérrel – néhány sikertelen próbálkozás után valószínűleg feladta, beletörődött abba, hogy tartósan, vagy örökre kiesett a munkaerőpiacról. Ennek következménye az elkerülhetetlen marginalizálódás. Ami ennél is rosszabb, generációk nőnek fel, akik abba a helyzetbe „szocializálódnak”, hogy szüleik egész nap otthon ülnek, vagy legfeljebb rosszul fizetett, alkalmi munka jut nekik. Az így kialakult habitus – ami a beletörődést, a lemondást, vagy a normasértő viselkedés fenntartását részesíti előnyben – végleg bezárja az ördögi kört, és teret kap az a civilizációs-rasszista érvézés, ami a szegényeket okolja embertelen vagy emberhez nem méltó életkörülményeikért.

Ugyanezt fogalmazhatjuk meg az iskolai nevelés tekintetében is. Hadd utaljak itt Paul Willis magyarul *Skacok* címen megjelent klasszikusára, ami bemutatja, hogyan „nőnek bele” a munkásgyerekek a munkáslétbe: ők maguk is lemondanak a továbbtanulásról, mert az iskola és a közvetlen környezetük eleve így szocializálja őket. Miközben számos ország sokat áldozott arra, hogy az iskolai nevelés kiegyenlítőbb hatású legyen, addig a rendszerváltás utáni Magyarországon ezek a különbségek nagyobbak, mint valaha. Továbbmenve, egyenesen azt mondanám: az „elitnevelés” nem elsősorban ténybeli ismeretek átadásáról szól, mint inkább az elit öntudat kialakításáról. Vagyis pontosan arról a reflexív habitusról, ami az emberek egy bizonyos csoportját arra „képesíti”, hogy sikeresen alkalmazkodjanak a körülményekhez, míg másokat – ez az az oldal, amit Ferge Zsuzsa soha nem tévesztett szem elől, és ebben a könyvében is nagyon következetesen és szakmai lelkiismeretességgel végiggondolt – arra kárhoztat, hogy „reprodukálják” (esetleg súlyosbítva) az öröklött hátrányokat. Az esélyegyenlőség javítása nem lehetséges a foglalkoztatottság növekedése nélkül – e nélkül a mai Magyarországon nincsen érdemletes társadalompolitika. Ferge Zsuzsa nagyon sok időt és energiát áldozott arra, hogy ezt megértesse a magyar kormányokkal – az eredmény, sajnos, önmagáért beszél. Ez azonban nem a könyv hibája.

A kutató a fentiek alapján (tőke- és munkaviszony) felrajzolja a magyar társadalmi struktúra modelljét. Ebből két dolgot szeretnék kiemelni. Az

egyik az, ahogy Ferge Zsuzsa a munkásosztály strukturális helyzetét elemzi.¹² Azt gondolom, teljesen igaza van, amikor a munkásokat „kakukktójsnak” tekinti a hierarchiában. Az alsó-, felső-, illetve a középosztályba való tartozás ugyanis egyértelműen kijelöl egy társadalmi helyzetet, míg a „munkás” besorolás sokak számára egyaránt jelentheti mind az alsó- mind pedig a középosztályba való tartozást. Én pontosan ebben látom a mai munkásosztály ambivalens helyzetét. Hiszen mit is jelent munkásnak lenni akkor, amikor megszűnt a hagyományos nagyipar? Munkás-e például az a vízvezeték-szerelő, aki vállalkozóként dolgozik? Vagy munkások-e a szolgáltató szektor többnyire alacsonyán fizetett, rutin szellemi munkát végző munkásai? És ami még fontosabb: mi hat az ő tudatukra? A középosztály „felfelé való igazodásának” kényszere, vagy pedig kialakulhat körükben valami közös sorstudat?¹³ Ezek a kérdések túlmutatnak a könyv témáján – de úgy érzem, a szerző szociológiai érzékenysége itt (ti. a munkásosztály beemelése a struktúrába) nagyon mélyen megmutatkozik.

A másik, amit ki szeretnék emelni, a szerző becslései. Ferge Zsuzsa hangsúlyozottan bizonytalan becslései szerint 45–50% lehet a vesztesek aránya, 30–35% helyzete nem javult, de nem is romlott az elmúlt húsz év folyamán, és végül a nyertesek aránya 20–25% lehet. Ami nagyon elgondolkasztató, az a szegénység „tartóssága”: egy 3000 fős panelvizsgálat alapján azok, akik 1992-ben szegények voltak, többségükben (60%) tizenöt év után is azok maradtak, és csak 7%-nak sikerült jobb módba kerülnie. Ezek nagyon elszomorító adatok, és megerősítik azokat a feltételezéseket, amelyek szerint a magyar társadalom a mobilitás szempontjából egyre zártabbá válik. Ha ez így van, akkor érthetőbb a Kádár-korszak ambivalens megítélése (az erős állam, a rend és a tekintélyelvű kormányzás iránti vágyakozás összeolvad a nagyobb egyenlőség víziójával).

A könyvet tehát összességében csak méltatni tudom. Mindössze egy kritikai megjegyzésem lenne, és ez azoknak a nemzetközi, globális háttérnek a háttérbe szorulása az elemzésben, amelyek beleszólnak a magyar társadalmi struktúra alakításába. Ide sorolom a multinacionális vállalatok megjelenését, de a külföldi munkavállalás egyre nagyobb arányát is. Hogyan jelenik meg a globalizáció a mai magyar társadalom szempontjából? Hogyan hat a habitusra a több éves külföldi tapasztalat? Mit jelent ez az életesélyek szempontjából? Javítja-e az itthoni lehetőségeket (és ezáltal – ha kiterjedt – akkor valamelyest meg tudja változtatni a struktúrát), vagy tulajdonképpen nincs hatása a kialakult struktúrára? A sort természetesen lehetne folytatni, de nem lenne tisztességes számon kérni a könyvön az összes nagy társadalmi kérdés megválaszolását. Ferge Zsuzsa munkája olyan kérdéseket vet fel, amelyek az államszocializmus és az elmúlt húsz év (újra)értékelésében is fájdalmasan aktuálisak. Csak reménykedni lehet abban, hogy a könyv legalább elindít egy társadalmpolitikai útkeresést.

¹ Csak utalni szeretnék ehelyütt Krausz Tamás és Szalai Erzsébet kiemelkedő munkásságára. A vilárendszer-kutatás egyik kitűnő mai példáját nyújtja Szigeti Péter: *Világrendszerképzésben: Globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma* (Budapest, Napvilág Kiadó, 2005).

² Ferge Zsuzsa: *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek* (Budapest, Magvető Kiadó, 2010), 28. Kiemelés – F. Zs.

³ A szociológia hazai intézményesüléséről az államszocialista időszakban igen tanulságos képet fest Hegedűs András: *Élet egy eszme árnyékában* (Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989).

⁴ Ezt a véleményt az amerikai szociológiában igen következetesen képviseli Michael Burawoy, lásd *Public sociology* című programadó írását.

⁵ Ferge Zsuzsa: *Társadalmi áramlatok...*, 71. Kiemelés – B. E.

⁶ Hadd hozzam fel itt példaként a munkáspolitikát. Földes György kitűnő vázlatát adja ezen politika fő vonalainak: *Hatalom és mozgalom 1956-1989* (Budapest, Reform Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó, 1989).

⁷ Uo. 72.

⁸ Példaként említem Szalai Erzsébet és Szelényi Iván híres elitkutatásait.

⁹ Ferge Zsuzsa: *Struktúra és mélyszegénység*. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek* (Budapest, Napvilág Kiadó, 2006), 479–500.

¹⁰ Mark Pittaway: „Workers and the Change of System”, in *After twenty years*, Nemzetközi konferencia. Budapest, 2010. január 15–16. (Budapest, ELTE – Politikatörténeti Intézet.)

¹¹ Külön szeretném kiemelni Somlai Péter rendszerváltás utáni kutatásait a megváltozott szocializációról. Vö. Somlai Péter (szerk.): *Új ifjúság* (Budapest, Napvilág Kiadó, 2007).

¹² Itt szeretném kiemelni Szalai Erzsébet modelljét, aki úttörő módon foglalkozott a rendszerváltás utáni munkásosztály struktúrájával. A kutató megkülönbözteti a hazai szektorban, jobbra lemaradt infrastruktúrában dolgozó, „buheráló” munkásokat a multinacionális vállalatok jobban fizetett alkalmazottaitól. Ugyanakkor hangsúlyozza a munkásság erősen differenciált jellegét és a hazai szakszervezetek gyengeségét, mint két olyan faktort, ami jelentősen megnehezíti a munkásság „tudatos” osztályformálódását. Vö. Szalai Erzsébet: „Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság”, *Kritika*, 2004, 33/9.

¹³ Szeretném itt megköszönni Angelusz Róbert kritikai megjegyzéseit.